

POETOLOGICKÝ VÝZNAM A POZNÁVACIA FUNKCIA HODNOTY V UMELECKEJ LITERATÚRE

Viera Žemberová – Viera Bilasová (Prešov)

Literárne diela sú špecifickými formami vyjadrenia koncepcií a prístupov toho, čo je správny život, a provokujú človeka hľadať v nich a v ich podtexte tie ľudské hodnoty, ktoré sa zdajú byť estetickými prostriedkami neutralizované. Etický kód literatúry spočíva v jej schopnosti tolerovať rôznorodosť a rozdiely, čo pomáha chápať obecné rozmery obcej morálky v jej živote.

Kľúčové slová: autor, význam, fenomén, určenie, básnik, lekcia, dialóg, hodnota.

Literary form of statement represents rich and specific source of conceptions and human attitudes, which concern good life and provoke a human being to look for and to find under its level such human values that are by aesthetic means seemingly neutralized. Ethic code of literature consist in its ability to tolerate variety, difference as parts of cultural development and helps to discover the dimensions of general morality in its life.

Key words: author, meaning, phenomenon, appointment, poet, lesson, dialogue, value.

Umelecká literatúra si vo svojom prirodzenom vývine v rámci národnej literatúry i široko koncipovaného kultúrneho spoločenstva ponecháva rolu anticipujúceho spoločníka pre idey, deje i činy ľudskej spoločnosti. Naisto to nie je prostý zámer a už vôbec nie tak jednoduché poslanie, pretože aj pri prebiehajúcom procese globalizácie nie je možné a už vôbec nie potrebné vstupovať do jedinečnosti, odlišnosti, vývinovej zvláštnosti a recepcnej aktuálnosti umenia, umeleckej literatúry obzvlášť. S kultivovanou poznávacou rolou, aká literatúre v každom národnom kultúrnom spoločenstve akosi prirodzene prislúcha, stále naliehavejšie sa, aj pod tlakom novosti či módnosti, možno uniformity jednotlivých zložiek kultúry i organizovania spoločenského života ako štýlu života, sa kultivuje schopnosť umeleckého slova tvarovať mravné poznanie, vedomie i správanie sa toho, kto umeleckú literatúru prijíma aj ako jedinečnú správu o dobe, dejinách, spoločnosti i jednotlivcovi v konkrétnom čase a v rovnako významných súvislostiach.

Prítomnosť mravnej dimenzie v duchovnej činnosti človeka vo vede a filozofii, v umení aj náboženstve, či v iných naviazanostiach je prejavom jeho hodnotiaceho vzťahu ku skutočnosti i ľudom. Odkrývanie hodnôt je spojené s hľadaním príslušnosti v spektre života a nachádzaním vlastnej identity. Zvlášť dôležitým krokom pri výbere hodnôt sa stáva nielen schopnosť interpretácie, ale i aplikácie hodnoty do činov, postojov a do konania človeka. Hodnotiaci prístup je veľmi

zložitý a človek sám nedisponuje univerzálnym meradlom, navyše výber a okolnosti výberu sú spájané s prítomnosťou rizika a neistoty. Stret s hodnotami sa môže javiť v širokom spektre kultúry aj ako fenomén vzájomnej nesúmerateľnosti hodnôt. Ukazuje sa, že v prístupe ku skutočnosti nestačí filozofická reflexia, ktorá vychádza z výrazného obratu ľudského vedomia k sebe samému (Ja) a je spojená s hodnotením sveta ako s výrazom, prejavom, procesom sebaepochopenia. Pozícia pohľadu singulárnej perspektívy nestačí na pochopenie bohatosti zmyslu života, ale si vyžaduje sprístupnenie zrozumiteľnosti, ktorú približuje a sprostredkuje literatúra.

Špecifické prostriedky a spôsoby literárnej výpovede umožňujú obohacovať pohľad na svet tým, že poskytujú možnosť zerať a vnímať jeho chaos i krutosť a súčasne odkrývať zraniteľnosť a labilitu ľudskej existencie. Súčasťou hodnotovej orientácie človeka sú ľudské emócie, ktoré sú dôležitými konštitutívnymi prvkami ľudského života a možno len súhlasiť s názorom Marthy Nussbaumovej, ktorá ich chápe vo vzájomnej súvislosti a prepojení s úrovňou kultúry: „emócie sú spoločenské natoľko, nakoľko je spoľahlivý kultúrny materiál, z ktorého vznikli (...), potom dobrá filozofická kritika kultúrnych noriem bude zahŕňať taktiež kritiku kultúrou osvojených emócií.“ (Nussbaum, 2003, s. 20) Dôležitosť kultúry vnímanej ako dynamický spoločenský fenomén je v jej sile a práve (ne)prijat' kultúrne vzory v rôznych formách a podobách. Literárna forma je bohatým a špecifickým zdrojom náhľadov a ľudských postojov, ktoré sa dotýkajú dobrého života a vyzývajú človeka, aby hľadal a našiel pod jej vrstvou také ľudské hodnoty, ktoré sú estetickými prostriedkami zdanlivo neutralizované.

Literatúra poskytuje špecifický priestor na rozvíjanie senzibility a na jej umocnenie vo vzťahu k „inému“ človeku, a to je dosiahnuteľné len estetickými prostriedkami, ktoré v sebe prinášajú aj morálne rozlíšenie krásneho a škaredého. Pre literáta je estetika a moralita textu neoddeliteľná, preto má pre človeka taký význam. Význam knihy vidí aj Emmanuel Lévinas v tom, že človek v nej „žije skutočný život, ktorý nejestvuje, ale zároveň nie je utopický,“ preto knihu považuje nielen za prameň informácií či nástroj poučenia, ale ju považuje predovšetkým za „modlitbu nášho bytia.“ (Lévinas, 1994, s. 158)

Zároveň si treba uvedomiť, že zrieknutie sa nároku na všeobecnú platnosť výpovedí o človeku i skutočnosti otvára priestor na obrat k interindividuálnemu dorozumievaniu (M. Frank), ktoré nadobúda v literatúre prostredníctvom textu možné žánrové podoby. Druh literárnej komunikácie implicitne obsahuje určitú mieru nepredvídateľnej interpretácie významov, ktorá sa viaže na možnosť voľby spojenej so slobodou človeka. Človek je totiž jedinou bytosťou, ktorá existuje nielen vo svete, ale je aj tou bytosťou, ktorá vytvorila vlastný svet a pochopenie podstaty tohto vzťahu súvisí so sebaepochopením človeka a jeho schopnosťou orientovať sa vo výbere možností. Prítomnosť možnosti – človek ju často nevyužije – predstavuje výzvu na jeho aktivitu a tento pohyb ako prejav slobody mu

prepožičiava hodnotu a dôstojnosť. Slobodný človek odmieta predznamenávaný hodnotový postoj, ktorý je bezvýhradnou afirmáciou aktuálneho stavu a je výrazom jeho rezignácie na kritický odstup. Rozpoznanie nedostatku či neprítomnosť hodnotiacich kritérií sa stáva dostatočným motívom na reflexiu (filozofickú, etickú i literárnu), tá je sprevádzaná i postupmi interpretácie, preto „sa môžeme priblížiť k naratívnejmu dielu so zdravým rozumom a konfrontujeme súdy s tými, ktoré prenášame o svete.“ (Eco, 2004, s. 10) Imaginatívne výtvory sa tak môžu stať súčasťou i bežnej skúsenosti ako spôsob jej osvetlenia a usporiadania.

Tvorivosť ľudského ducha otvára priestor pre sféru ľudského života, ktorá vyzýva na účasť a k osobitej aktivite pri hľadaní a naplnení jeho zmyslu: „Nevyhnutnú tvorivosť života, životnú tvorbu príznačnú pre zodpovedajúcu úroveň života, možno teda vymedziť ako vytváranie zmyslu a zakladanie poriadku, a popísať ako prekonávanie vnútornej roztrieštenosti a neusporiadanosti života a ako boj s chaosom.“ (Mokrejš, 2002, s. 15) Formujúci sa poriadok potom možno vnímať ako základ možného porozumenia, ktoré vyrastá v priestore stretania sa intímnej sféry mlčania s potrebou komunikácie spojenej s takým rozhodnutím, ktoré svedčí o slobode a jej význame pre dôstojnosť života. Vo svetle tvorivých duchovných aktivít nachádza človek svoje miesto i svoju cestu životom a jeho „sloboda sa prezentuje dobrovoľným prijatím záväzkov a väzieb“ (Mokrejš, 2002, s. 16), ktoré v duchu tradície či kultúrnych kontextov nadobúdajú rozličné estetické formy. Otvorenosť literatúry k slobodnej interpretácii ponúka viac možností na odkrývanie nejednoznačnosti života i spôsobov výpovede (jazyka) o ňom. Kontext doby (časový i priestorový) ovplyvňuje výzvy k literárnej komunikácii a spôsob diskurzu je z generácie na generáciu iný.

Umelecké zobrazovanie života obsahuje mravné hodnotenie. Literatúru nemožno zredukovať len na prostriedok, ktorým sa odovzdávajú morálne idey a tým naplňajú svoju výchovnú funkciu. Stretávame sa s názorom, ktorý literatúru (umenie) a morálku prísne oddeľuje a ich vzťah chápe ako formálny, ktorý pôsobí obmedzujúco a svet literatúry sa dostáva do sporu s moralizujúcimi tendenciami. Z toho vyplýva i zjednodušujúci záver o morálnej neutralite umeleckého prístupu ku skutočnosti. Literatúra vytvára zvláštny priestor, v ktorom môžeme nenásilne a „bez rizika odsúdenia“ oživovať tie aktivity a činnosti, ktoré pomáhajú vyrovnávať sa s existujúcim poriadkom, korigovať ho a naplniť predstavu o tom, „ako by to malo byť.“ Jedinečnosť a individuálnosť týchto impulzov tvorí základ pre tému, ktorá je spravidla v príbehu filozoficky a mravne vyhranená. Tematizovanie ľudských problémov prostredníctvom literárneho príbehu do morálnych konfliktov sprostredkúva priblíženie a vnútorný prístup k dimenziám subjektivity. Spôsob „náhradného prežívania“ (prostredníctvom literárneho textu) vytvára platformu na to, aby človek pochopil prostredníctvom túžby a určitej vízie svoje postavenie v nepochopiteľnom svete a rozvinul svoje ambície na hľadanie pravdy ako tajomstva a „akékoľvek spochybnenie symbolov a enigiem nikdy konečnú pravdu

neodhalí iba jednoducho prenesie tajomstvo niekde inde.“ (Eco, 1995, s. 41) Fiktívnosť príbehu nie je zakódovaná vo veciach a v odlišnosti „nemožných“ pravdepodobností, ku ktorým v ľudských situáciách a vzťahoch dochádza.

Napriek všetkému pôsobí literárny text na nás upokojujúco, teda ako bod, ktorého sa môžeme pridržať. Literárny text umožňuje odstup od dotieravej reality, v ktorej sa človek cíti ako zajatec, ale aj od osobnej skutočnosti, z ktorej sa dokáže – hoci len dočasne a fiktívne – oslobodiť, zároveň však zobrazenú skutočnosť dokáže i špecifickým spôsobom „skúmať“ ako čosi, čo sa ho bezprostredne dotýka. Uvoľňuje a oživuje tvorivé schopnosti človeka a povzbudzuje ho v myslení, ktorému je vlastný princíp mravnosti a evokuje i živú konfrontáciu so skutočnosťou.

Text je výpoveď, v ktorej sa literárny priestor stal – napriek, alebo práve vďaka svojej imaginatívnej podobe – zdrojom porozumenia skúsenosti, stal sa dokonca jej súčasťou i spôsobom jej usporiadania a „osvetlenia“. V tejto polohe možno hovoriť o noetickom priestore, ktorý text vytvára a prispieva svojím špecifickým spôsobom i k rozšíreniu hraníc ľudského poznania. Noetický priestor v literatúre sa dotýka otázok, ktoré možno považovať za „večné“ a nadčasové, povedané spolu s F. Nietzsche, život je v umení priehľadnejší a umožňuje odhaliť hlbinnú a „živú“ dvojznačnosť každého z fenoménov (Kouba, 1990, s. 2-5). Sú to predovšetkým otázky, kto je človek a čo je pravda a ako pripomína Karol Kosík: „Človek potrebuje, aby bol človekom, pravdu, dobro, krásu (...) a človek osvedčuje svoju ľudskosť len v kultúre a kultúrou.“ (Kosík, 1997, s. 25, 144) Tieto otázky nie sú spojené len s variabilitou odpovedí na problémy dotýkajúce sa poznávacích kompetencií literatúry, ale sú to i otázky, ktoré sa dotýkajú „kultúrnej komunikácie“ prostredníctvom jazyka, odvolávame sa na jazyk vedy, jazyk filozofie, jazyk umenia, jazyk umeleckej literatúry atď.

Výrazný intelektuálny náboj, prítomný v tvorivej imaginácii väčšiny literárnych autorov, sa prejavuje a dostáva na povrch vo všetkých fázach výpovede v príbehu, v ktorom sa pokúša zachytiť i praktickú identitu človeka, v role konkrétneho jednotlivca. Len v totalite príbehu možno „osvetliť“ mnohé, často veľmi ťažko zachytiteľné prejavy a hodnoty človeka, ktoré habitus každodenného a každodennosti, teda i všednosti a „prirodenosti“ vytvárajú. Tvorivosť tohto procesu je spojená so stratégiou textu autora (autorky), ktorým ponúka priestor na objavovanie možných vzájomných spojení a pohybov, ktoré pomáhajú odkrývať „skutočný“ ľudský zmysel osudov či príbehov a nadobúdajú nielen estetickú podobu, ale i výrazne etický a praktický morálny rozmer. Spravidla to súvisí aj s tým, že každý autor „vidí“ a „hovorí“ o skutočnosti cez prizmu svojich schopností, znalostí, skúseností a hodnôt, ktoré si postupne vytvoril. Súčasťou procesu hodnotenia sú rôzne determinanty, ktoré majú svoj axiologický rozmer a ich vedomá reflexia otvára priestor pre hierarchizáciu a odkrývanie „váhy a významu“ vecí pre hodnotiaci subjekt, ktorým je individuum alebo spoločnosť.

Hodnotenie ako činnosť, ktorá vyjadruje hodnotiace prístupy, vnímame ako súčasť ľudských postojov k svetu a zároveň ako vedomé vyjadrenie stanoviska vzťahu k niečomu či niekomu, dokonca je takáto činnosť vybavená i určitou mierou kompetencie robiť závery a nárokovať si na platnosť či preferenciu (ne)príjateľných alternatív v reflexii fungovania života. Hodnotenie implicitne obsahuje aj tendenciu k presadeniu „usporiadania“ a hierarchizácie ľudských úloh, cieľov a kritérií, a ich zdôvodňovanie má potom v rozličných oblastiach spoločenského života (vede, technike, umení, práve a pod.) rozmanitú podobu. Terminologické vymedzenie pojmu hodnotenie možno potom chápať ako „súbor veľmi rôznorodých a rôzne orientovaných krokov, ktoré možno považovať za nepominuteľný prvok myslenia, usudzovania a rozhodovania vo veľmi rozmanitých sférach, ktorých sa dotýka ľudská činnosť.“ (Tondl, 1999, s. 17) A tak sa problém hodnôt a hodnotovej orientácie v živote človeka javí ako fenomén, ktorý je viazaný na problematiku činného vzťahu človeka k svetu a dotýka sa predovšetkým ľudského konania a rozhodovania sa. Prítomnosť hodnôt v živote človeka umožňuje aktívne vstupovať prostredníctvom činu do vzťahov v spoločenstve a súčasne stret s hodnotami potom pomáha prekonávať osamotenosť individua a jeho nedôveru vo vlastné sily a tvorivosť. Je to priestor, ktorý je sprevádzaný skúsenosťou slobody, a ktorý sa dovoľáva spoločnej zodpovednosti za našu účasť na konaní. Hodnotu možno chápať aj ako výzvu, ktorá sa dovoľáva nášho prispievania (Mokrejš, 2002, s. 119). Až v reflexii na životný proces a v určitom odstupe k nemu ako k celku, možno hľadať spolu s motiváciou a výberovou reakciou aj spôsob pre definovanie hodnoty a hodnotenia.

Možno práve preto, že sa životu viac páči to, čo je esteticky príťažlivé, poskytuje svet umenia a literatúry veľký priestor a možnosti na hľadanie odpovedí na otázky spojené s existenciou hodnôt a s ich funkciou v živote človeka. Možno konštatovať spolu s Terryom Eagletonom, že „podstatné hodnoty existujú, zostáva však večnou záhadou, ako je to v tomto profánnom svete možné.“ (Eagleton, 2004, s. 276).

Obráťme preto pozornosť k slovenskej literatúre (20. storočie), prostredníctvom ktorej sa pokúsime zvýrazniť odlišnosti spoločenského kontextu a jeho premyslené modelovanie autorom i jeho stratégiou v texte, ktorá v sebe – v skrytej či transparentnej podobe – obsahuje filter morálneho hodnotenia ako neodmysliteľnú súčasť postoja nielen autora, ale aj všetkých zúčastnených v príbehu, vrátane čitateľa.

Genézu Johanidesovej autorskej stratégie môžeme chápať aj ako súhrn získaného a „daného“ konkrétnej osobnosti autora (talent, vzdelanie, typová identita osobnosti), čo sa tendenčne a funkčne rozvinie, popri inom, aj vo vnútrotextových a v mimotextových ideových inštrukciách textu. Gnómy, sentencie či axiómy, aké dokáže sformovať rozprávač a literárna postava, si nachádzajú gnozeologické i noetické opory v autorovi prózy. Z nadhľadu javu, o ktorom uvažujeme, sa lite-

rárny text stáva autorovým alter ego v podobe syntézy komponentov vnútrotextového priestoru a spôsobov jeho vertikálneho (sémantika) a horizontálneho (kompozícia) organizovania. Autor, za akého prijímame Jána Johanidesa, vstupuje cez problém, postavu a psychologický plán sujetu i konfliktu vždy k intelektuálnemu vyrovnaniu sa so skutočnosťou. Zdôrazniť treba však v jeho próze i autorskej stratégii predovšetkým to, že realitu epicky a cez sujet rozvíja ako latentný dramatický a viacvrstvový jav. Prirodzene, a akosi v súlade so zákonmi epiky, má literárny odraz historicko-spoločensky ukotvenej reality v próze Jána Johanidesa raz prirodzene mnohonásobné a diferencované, inokedy spätné projekcie do epickej situácie postavy, teda prenesene sa všetko i v jeho próze koná v prospech poznania univerza človeka. Napokon podľa Johanidesa, „literatúra je najzrozumiteľnejšia umenie,“ hoci, „čo vlastne zmôže spisovateľ v živote iných ľudí? Zmôže len veľmi málo, to si treba uvedomiť,“ i preto „literatúra dneška by mala byť hľadánim cesty pre človeka tam, kde na jeho ceste prestávajú byť viditeľné zaužívané smerovky.“ (Johanides, 1989, s. 6-7)

Johanides sa identifikuje so svojou prózou a identifikuje sa cez ňu do všeobecne poznej, videnej, ba aj odhadovanej vrstvy v tektonike spoločenského priestoru. Pritom zosobňovacie „úkony,“ či už v role reflexie, postavy alebo rozprávača epického príbehu, vyčleňujú autora zo všeobecnosti aj odľudštenosti a tupoosti mechanizmov osobnej aj spoločenskej každodennosti, vlastne jej všednosti. Napokon z konvenčnosti, ba z monotónnosti postojov, vnímania aj hodnotenia reality „robia“ autorský typ Jána Johanidesa senzibilným voči citovej a mravnej otupenosti anonymného, teda nepoznaného života. Zovšeobecňovanie bytia, ako výraz krízy identity subjektu a pochopené aj uskutočňované ako uniformita tézy (parafrázujúc Bertolda Brechta) život ako život, spôsobilo, že sa vytratila jedinečnosť ktoréhokoľvek bytia, akéhokoľvek individua, každej novej príležitosti na život. No vytratili sa aj „orientačné“ alebo „záväzné“ myšlienkové aj mravné hodnoty a istoty v podobe vyjadreného zmyslu života a významu medziľudských vzťahov. Zovšeobecňovanie a intelektualizácia reflexie o hodnotách, istotách, cieľoch človeka pre človeka prináša nielen krízu jeho identity, ale znamená aj vytrácanie sa mravných vyjadrení pre individuálne a kolektívne činy, ale aj pre takto, čo aj len pôvodne motivované postoje a deje. Spravidla ich v Johanidesovej próze vyjadrujú – v sujete alebo v konflikte – konvenčné obsahy pojmov dobro, zlo, súcit, priateľstvo, obetavosť, pravda, krutosť, bolesť, neláska, pomsta, sebeckosť, strach, obrana (...).

Autorova stratégia predstavuje súčinnosť vnútrotextových a mimoliterárnych zámerov, poznania, etiky, operácií a „kódovania“ myšlienkových aj mravných poínt (podobenstvo, symbol, metafora) tvorcu, ktoré on zas globalizuje, azda aj hyperbolizuje v príbehu. Pointa sa mení na odkaz cez poetiku, estetiku, poprípade aj cez konkrétny literárny (skupinový či individuálny) program, v súlade s tézami filozofického smerovania autora a vyjadrené cez vnútrotextové, rozumej kompo-

zičné nástroje, „rozohrajú“ v priestore a čase literárneho rozprávania. Nazdávame sa, že zvláštnu pozornosť si žiada pôsobenie, a obrazne aj ozvena autorovej stratégie (časovosť problému nasmerovaná do nadčasovosti) vtedy, keď text má tú poznávaciu, etickú a morálnu „moc“, že svojou noetikou prekročí akútnosti či aktuálnosť prítomného spoločenského času. Estetická, umelecká = autentická, jedinečná = myšlienková, mravná ozvena autorovho poznania, sústredená do „príbehu“, žije svoj spoločenský a kultúrny podnet však aj po uplynutí priamej príležitosti (po prvom vydaní) pre text a jeho tvorca (kritická a čitateľská recepcia).

Ján Johanides systematicky, od prvotiny (*Svedomie*, 1963), predkladá raz náročnejšie, inokedy priamočiarejšie svoje náhrady – sondy, popri inom, predovšetkým na etiku a morálku spoločnosti. O exponovanom mravnom podloží, ale aj takto motivovanej pointe jeho príbehov vie autor, jeho čitateľ aj literárny kritik (Jozef Felix, Milan Šútovec, Vincent Šabík, Milan Hamada, Alexander Halvoník aj iní). Súzvučne sa práve vo výpovediach literárnokritických reflexií pripomínajú v Johanidesových prózach morálne dôsledky, ktoré vyplynú z autorovej literárne rozpracovanej a v tvorbe latentne aj variovannej koncepcie bytia aj empirie života (kresťansky motivované postuláty existencializmu) a jej zodpovedajúcej kvalite morálnych javov v súlade s podstatou poznania „situačnej etiky“, „teórie spravodlivosti“ a s „emotivizmom“, kde pre príbeh určujúco dominujú „emocionálna pamäť“, „svet svedomia“, „konceptia pravdy.“ Johanides podporil zistenia svojich interpretov aj tak, že ponúkol autorský výklad krízy subjektu aj umelecký „opis“ krízy ľudského spoločenstva v modernej spoločnosti. Podľa jeho zmýšľania sa „sponchybnili pojmy Boh, Heroizmus, Vernosť, Svedomie, Česť, Láska, Obetavosť.“ (Johanides, 1992, s. 21) Johanides vytvoril os mravných ideí, do ktorých však nevčlenil pre neho ohraničujúce entity bytia, teda život a smrť.

V súlade s autorskou stratégiou neostane bez pozornosti čitateľa a interpreta „účinkovanie“ autora (alter ego, osobná integrita cez postavu) v texte i mimo neho, teda prenos jeho noriem (týža) i praxe (vnútrotextové súvislosti) morálky (jednotlivca i spoločenstva) do príbehu. Nazdávame sa, že skôr, ako sa sústredíme – v prípade Johanidesa – až na intímny myšlienkový a citový vzťah medzi autorom a jeho textom, treba sa obzrieť po prameňoch autorovej stratégie, vlastne po ústredných Ideách, ktoré tvoria jeho myšlienkový, mravný a rozprávačský vesmír v jeho latentnom (každým novým knižným titulom len dopĺňanom) texte. Aj preto – a v naznačenej súvislosti – má význam osvojiť si z Johanidesovej „literárnej eseje“ *Rembrandt* (1995) pre Johanidesovu prózu jej ústredné myšlienkové aj hodnotové opory.

Prvú označíme za znakovú kultúrnu genézu, ktorá rámcuje aj inšpiruje Johanidesovu filozoficky a intelektuálne vertikálne otváranú epickú dielňu. Už i preto, lebo tvorí duchovné aj umelecké „stĺporadie“ autorovho druhového, myšlienkového a estetického kontextu, v ktorom postáva „stálica pri stálici. Dante. Shakespeare. Rembrandt. Balzac. Dostojevskij.“

Za druhú ustálenú, ba systematicky upevňovanú istotu Jána Johanidesa označíme priestor, v ktorom sa pohybuje on (autor) a jestvujúce ľudstvo (súčasníci). Ich spoločný, existenciálny a mravný priestor vytvára (ohraničený) svet a ním (čin a dôsledok) produkované rozporuplné javy, odohrávajúce sa v reálnom aj literárnom, dramaticky komponovanom „priestore“ medzi životom a smrťou človeka. Prozaik neopúšťa názor, podľa ktorého existujeme tam, kde je „náš súčasný stiesňujúci svet, v ktorom sa čoraz väčšmi stmieva (...). I preto sme v ňom odsúdení na samotu. Všetci pomaly, a nielen ženy, máme podozrievavú tvár, stotvárnú TVÁR,“ a pritom „netreba však pozabudnúť na smutnú a ostrú skutočnosť, lebo len keď pôjdeme po okraji čohokoľvek,“ napovedá Johanides, „len odtiaľ je pravý výhľad do neprávosti, do hĺbky a šírky neprávosti.“ Dovidieť, a o tom nielo pochybností, treba na človeka, pretože: „jediná a hlavná človečia Achillova päta tkvie totiž v ľudskej platifikovateľnosti, v nebezpečnej plasticosti, v plastelínovosti – ak sa raz ktoś s nekalým úmyslom zmocní DUŠE človeka, môže z nej spraviť horšieho zmračeného ako comprachicos z detí v Hugovom románe *Muž, ktorý sa smeje*.“

Za tretiu oporu-istotu Johanidesovej cesty za večným človekom, – ale i s ním, či popri ňom, – za jeho údelom, a teda aj za príbehom v osobnej KRÍZE (stále naliehavejšie sa v próze objavuje vedomie latentnej krízy, osamelosti, zbytočnosti, ba citovej opustenosti jednotlivca, ktorú dopĺňa aj STRACH z bezmocnosti), za človekom a ľudstvom „odžívajúcim“ svoj čas v kríze (osobného i spoločenského) BYTIA, v kríze podnetu, zmyslu, ale aj nimi motivovanej výslednej HODNOTY, na vykonanie či podporenie akéhokoľvek ČINU JEDNOTLIVCA za iného či za DAV. Na bytie v *Rembrandtovi* (1995) „dovidiť“ rozprávač za pomoci metonymie aj symbolu, lampy, lebo „lampy zostávajú. Nepodliehajú zmenám. Sú to utešitelia. Akoby hovorili: aj my sme tu predsa ŽILI, aj nás BOLELO to isté a tamto, i ono, aj my sme HOREKOVALI...“

Na inom mieste sa k motívu lampy hlási v podobenstve ako k intímnej aj spoločenskej, teda historickej pamäti človeka, i tu sa mu prelínajú jednotlivec a ľudstvo. Motív lampy však oživa v oných autorových prózach ako podobenstvo či prímer na dokument v archíve, rodovej kronike, súdnom spise atď.

Spisovateľ Ján Johanides má silu a vôľu „zostať spisovateľom,“ lenže kým príde čas na jeho slovo, musí sa dotýkať práve lampy, pamäti, dokumentu, „odžitého“ príbehu, „jestvujúceho“ človeka, aby sa znova ubezpečil o tom, že „vidieť presne znamená iba jedno: POZNAŤ,“ ved’ „vidieť je moje povolanie.“ I preto svojmu čitateľovi, – hoci aj prostredníctvom rozprávača či postavy – ponúka znova a znova seba, svoje reflektujúce Ja. Nemožno mu neuveriť, keď sľubuje: „budem vám predsa len robiť kustóda: chcete?“ (*Rembrandt*, 1995)

Johanides pre svoje postavy nepripravil veľké, dynamické a hlučné príbehy, hoci sa môžu odohrávať aj na pozadí práve takto „inscenovanom“ spoločenskej scenérie (15. storočie, 50. roky 20. storočia atď.). Naopak, necháva, ba ponecháva

postavy a ich intímnu či spoločenskú pamäť, ich rodinné (*Balada o vkladnej knižke, Najsmutnejšia oravská balada, Pochovávanie brata, Holomráz, Kocúr a zimný človek, Trestajúci zločin*) a širšie medziľudské vzťahy (*Súkromie, Podstata kameňolomu, Nie, Slony v Mauthausene, Nepriznané vrany, Marek koniar a uhorský pápež, Hmla na našej trpezlivosti* a iné) ukované zo skúseností a prežitého len a len ich plynulým, pomalým, detaily zvažujúcim osobným a osamelým návratom až do súvislosti a po okamihy ich osudovo i mravne velikánskych, no isto nie hrdinských rozhodnutí. Obrazne, autor a rozprávač zastavili, možno spomalili čas (na čas epickej potreby) vo vnútornom svete zvonku konfliktom určenej postavy. Nič sa v štruktúre a v type postavy nemení, hoci objektívny a literárny čas rozprávania a „deja“ plynú. Postava sa neformuje iba cez premenu či napravovanie nie šťastných situácií zo svojho prežitého života, hoci práve on a prax života sa stáva jej aktuálnou, ju ohrozujúcou, ba aj pre ňu nebezpečnou starosťou. Postava, paradoxne, zvonku (niekým iným) býva vrhnutá do svojej minulosti. Musí konať, vlastne rozhodnúť sa, lebo odpustenie ako juristický a mravný verdikt v próze Jána Johanidesa, prosto nejestvuje. Jednoducho je tomu tak i preto, lebo nemožno vrátiť čas. Pritom postava sa cez detail, opis, situačné návraty, atomizáciu vyťahov, čo už dávno uplynula a zosubjektívnela, sa dostala do situácie, ktorá si žiada, ale s ňou aj jej tvorca, porozumenie mechanizmu moci a jej nástrojov zla, bolesti, krutosti, nespravodlivosti vo všetkých vzájomných mravných, typových, situačných modifikáciách. Postavy, hoci odlišne motivované, znova prežívajú svoju minulosť, pretože jej nemožno uniknúť, no a za obsah osobnej skúsenosti i spoločenskej pamäti sa v próze Jána Johanidesa mravne i údelom „platí,“ navyše niekoľkokrát aj mnohorako. Pritom sa udalosti vôkol postavy znova odohrávajú na osi život a smrť, pravda a lož, ľudskosť a nehumánnosť (*Balada o vkladnej knižke, Nepriznané vrany, Autostrády potkanov, Kocúr a zimný človek, Holomráz, Zločin a trest* aj ďalšie). Udalostiam nechýba podložie zločinu, krutosti, zrady, podlosti, chamtivosti a nelásky (druhá svetová vojna, politické represie povojnových rokov, mocenské praktiky štátu v povojnových rokoch, poprípade moc ako nástroj na obmedzovanie slobody a deformovanie vzťahov ľudí; *Slony v Mauthausene, Holomráz, Trestajúci zločin, Marek koniar a uhorský pápež*). Ukazuje sa, že s touto, pre postavy latentnou situáciou napätia v nich i vôkol nich, s traumou viny a zodpovednosti sú autorove postavy – typy uzrozumené. Značí to napríklad i to, že sa ich situácia nemôže zmeniť (zločin zostáva, zlo sa nemení, strach pretrváva, pomsta čaká na svoje dokonanie), len jej možno lepšie, s odstupom času i osobnej novej skúsenosti porozumieť a s jej pôvodným riešením sa, – hoci je dávno po všetkom, veď takmer už o nič „nejde“ – znova len racionálne – a keď to bude možné – aj neosobne vyrovnáť. Minulosť je v osude jednotlivca neustále aktívna a aj prítomná (*Holomráz, Trestajúci zločin*), nemožno sa jej vzoprieť, lebo pravda (historická, osobná) sa adaptuje do novej (mravnej, spoločenskej) situácie a spravodlivosť, v podobe formuly o verdikte nejestvuje (*Holomráz, Kocúr a zimný člo-*

vek). Obidve hodnoty, pravda, spravodlivosť, čo aj literárne odvíjané na pozadí verifikovateľného spoločenského kontextu, dostávajú v príbehu postavy subjektívny rozmer akéhosi otvoreného účtu, v ktorom zlo, zločin, nespravodlivosť, podlosť akosi zásadne nemožno postihnúť. Veď sa tak môžu javiť iba z odstupu, veď mohli byť jediným racionálnym riešením situácie vtedy a tam a nielen jednej postavy, veď sa interpretujú ako dobový model bytia v jeho občianskej, mravnej a individuálnej či ďalšej polohe. Napokon autor žiada od postavy a jej čitateľa len to, aby porozumeli tomu, čo sa stalo, čo im tak rozložito postava, častejšie autor-ský rozprávač na podloží svojej spomienky rekonštruujú, lebo to ináč, ani z dnešnej optiky, to, uver čitateľ, nemohlo byť (*Holomráz*). Už i preto nie, lebo sa etika bytia, filozofia činu zosobňujú v (ne)ľudských typoch, s ktorými sa postava (spravidla rozprávač príbehu) dostala, či bola vovedená do súkolesia náhodného aj všeobecne podporovaného zločinu a trestu (*Slony v Mauthausene, Marek koniar a uhorský pápež, Kocúr a zimný človek, Holomráz, Najsmutnejšia oravská balada, Balada o vkladnej knižke*). Epicky obnovovaná situácia – a s ňou aj pôvodný konflikt – oživuje aj situačné mravné hodnotenia minulého (zločin, smrť, vrah). No zrada na živote tých, čo sú dávno mŕtvi (*Holomráz*) však znova oživí podložie na novú zradu, vlastne jej rozvinutie pre nové postavy a oddiaľuje mravné urovanie minulosti (opakujúca sa do dejov a vzťahov v minulosti nezapojená postava, ktorú iná postava manipuluje do roly počúvajúceho „svedka“ či rozhodcu, ktorý však, a ani si to neuvedomuje, má na seba, post factum, „zobrať“ vinu tých, čo ju spáchali: *Holomráz, Kocúr a zimný človek, Trestajúci zločin, Slony v Mauthausene*). Ide o ten istý postup rozprávača, ktorý adaptuje nevinného (starec, obeť, možný svedok) do nových súvislostí (vyrozpráva sa mu dávna udalosť, navádzajú ho za úplatu na zločin a iné), čím sa „nevinná“ postava dostáva zámerné, a nie náhodou do akejsi šachovej situácie, navyše do roly vinného, obetovaného, zbytočného (*Autostrády potkanov, Slony v Mauthausene, Kocúr a zimný človek, Trestajúci zločin*) človeka.

Tak, ako sa literárnej kritike vidí, že Ján Johanides po celé roky rozvíja jeden príbeh, dá sa toto poznanie doplniť aj o autorovo presvedčenie, podľa ktorého práve on dokáže neosobne vypovedať o jestvovaní otvoreného priestoru v sémantike, etike, filozofii, sociológii ním vyslovenej otázky: „čo je teda v človeku?“ Otázku nezaťažuje citový nános ani jej stroju, ale ani jej literárnej adaptácie a vníma ju, autor i jeho príbeh ako objekt v čase a priestore. Spoločne sa na univerzum človeka sústredili. Johanides sa navyše stal „osobným svedkom“ jeho činov aj myšlienok večného človeka, má s ním osobnú a nezameniteľnú mravnú skúsenosť a o jej univerzálnom rozmere rozpráva, ba poskytuje „nevyvrátiteľné“ presvedčenie o strate jeho ľudskej identity. Osamelosť, až „odpísanosť“ človeka (muž aj žena či dieťa) sa polarizuje do bezohľadného sebeckva, strach sa posilňuje krutosťou a túžbou po pomste, otupenosť citov aj poznania túži po pozlátku pretechnizovanej, konzumnej spoločnosti. V človeku, medzi mužom a ženou, v de-

ŕoch voči rodičom, teda v rodine aj v spoločnosti chýbajú veľké city, ale aj prosté citíky. Tie ktoré ostali, smerujú k slepej, živočíšnej ochrane, k bezohľadnému sebecktvu, ľahostajnosti a presvedčeniu, že má ktosi voči komusi akési (spravidla majetkové) povinnosti. Osamelosť, odcudzenosť, opustenosť, neperspektívnosť, vytrhnutosť, predurčenosť na prehru, schopnosť nevzoprieť sa akokoľvek veľkej nespravodlivosti sú Johanidesove varujúce správy o rozumnom, možno aj bezcitnom človeku, ktorý sa premieňa, v súlade s autorovými slovami, na „predmet,“ s ktorým sa síce počíta, ale len preto, lebo sa s ním manipuluje, a to i preto, lebo už stratil všetko. I to, čo človek dáva svetu a čo ho spätne premenilo na jedinečnú bytosť vo vesmíre. Johanidesove postavy stoja pred kritickým miestom, azda i prahom svojej mravnej očisty. Skôr sa však musia vyrovnáť so zlom v sebe, ktoré – paradoxne – ani nevnímajú, teda ani nehodnotia v jeho mravnej, ale v existenciálnej polohe. Vo svojej uzavretosti do seba ani nerozlišujú medzi dobrom a zlom, pravdou a ľžou, láskou a neláskou. Miesto toho trpia na citovú osamelosť, klamstvo, sen, ale to vie za ne ich autor, o ničote. Ako keby nečakali na záchranu spomedzi seba. A keď podľahnú nádeji na zmenu, potom azda čakajú na svoje druhé ja, ale až po mravnej očiste. Čakajú na novú ideu, na nový cieľ. I preto trest za zlo v jeho próze nemá zmysel, pretože len poznanie a sebazpoznanie môžu premeniť zložitú situáciu, do ktorej sa postava dostala v minulosti a necháva sa ňou, hoci jej porozumie a stotožní sa s ňou, ničť aj ďalej. Johanides sa pýta, čo je teda v človeku? Miesto priamej odpovede organizuje príbehy, v ktorých oznamuje stav citovej otupenosti, existenciálnu opustenosť a hodnotovú vyprázdnenosť až ničotu osamelého človeka. Nazdávame sa, že po autorovi sa môže opýtať aj čitateľ práve autora: skutočne je príjemné stretať sa s takou postavou a správať ju na takej (ne)cestě. A či kráča Ján Johanides týmto literárnym oblúkom s univerzálnym človekom a jeho pamäťou k sebe? A vlastne kam i po čo?

A tak sa dostávame do priestoru, v ktorom si uvedomujeme, že literatúra posilňuje jav život a vzťah človeka k vlastnému životu tým, že pomáha pri jeho orientácii v spleti (jeho) (ne)produktívnych a kladných (záporných) aspektov v životných situáciách. Zároveň však podsúva svojský pohľad i na zdroj aktivity a činnosti človeka tým, že objavuje jeho nové podoby a netradičné rozmery aj prejavy života. Rozvinutie podôb nazerania a vnímania sveta cez umelecký obraz (prostredníctvom literárneho diela) otvára plastickejši priestor i pre teoretickú reflexiu tak, že poskytuje odstup od aktuálneho priebehu udalostí (cez fiktívnosť sveta v literárnom texte) a umožňuje, aby sme túto udalosť nielen „kriticky“ posúdili, ale aby názorná skúsenosť „možno inak“ tvarovala dispozíciu života v sebe samom ako podnet rozlišovať, pretože „otvára priestor na hľadanie kritérií (...) i potrebu a spôsobilosť zamyslieť sa nad sebou a pýtať sa.“ (Mokrejš, 2002, s. 29-30)

Ak prijmeme ideu, že umelecké dielo je jedinečný autorský model sveta, tak iba v tom zmysle, že poukazuje na svet ako na celok len vo zvláštnom, jedineč-

nom „videní“ cez prizmu zdôraznených či znásobených vlastností a hodnôt. Táto optika odкрýva proces svojského usporiadania a zapojenia aj tenzijných významov, ktoré nemôžu byť v žiadnom prípade obrazovou „reprezentáciou skutočnosti,“ ale skôr svojským a svojbytným fiktívnym svetom z dielne konkrétneho tvorivého subjektu. Zároveň horizont vnútorného usporiadania ponúka pole dotyku, ktoré sa viaže na úlohu a participáciu aktívneho individua (tvorca, autora, prijímateľa a pod.). Toto prostredie nesie v sebe osobité orientačné súvislosti, čím explikuje i naše vzťahy nielen k sebe samým, ale aj k ostatným ľuďom, je to „prostredie, ktoré rozvíja náš vzťah k tomu, čo presahuje horizont nášho konečného bytia a v čom nachádzame nevyhnutnú oporu a zakotvenie.“ (Mokrejš, 1995, s. 32) Získavame zorný uhol pohľadu na svet, ktorý umožňuje prebudiť impulzy a ich uvedomenie, schopnosť a rozpoznanie kontextov (kultúrnych, časových, priestorových, morálnych, jazykových a ďalších), čím sa umožní svet významov aktualizovať a reflektovať. Do popredia pozornosti sa dostáva nápadný rozdiel medzi životom, aký v skutočnosti žijeme a jeho zobrazením, ktoré nám umelecké (literárne) dielo sprostredkuje ako výsledok tvorivej imaginácie. Sviežosť, ale zároveň aj ostrosť, s akou sa umelecký obraz prihovára, výrazne aktivizuje ľudskú vnímateľnosť a oba svety – svet skutočný i svet umeleckého diela – „prinášajú výzvu a podnet pre našu tvorivosť, každý z nich sa dovoľáva iného typu aktivity i inej podoby účasti.“ (Mokrejš, 2002, s. 24) Mobilizácia tvorivej dispozície a schopnosti bezprostredne participovať na „prestavbe“ sveta cez imaginatívne paralely, aktivizuje ľudskú odvahu nahliadnúť a porozumieť životným situáciám. Umelecká predstava spojená s kreatívnou imagináciou umožňuje anticipovať podoby života, ktoré sú výrazom našich priání a túžob, súčasne pomáhajú naplniť zmysel života a obohatovať životnú empiriu. Svet obraznosti a fantázie je založený na predpoklade i viere, že udalosti a javy sa môžu diať i inak (mohli by sa). Dôležitou súčasťou obraznosti je osobitý spôsob tvorivého vkladu každého zúčastneného jednotlivca, ktorý prináša novosť pohľadu na svet. Estetické výrazové prostriedky umožňujú voľnejšie zachytiť, postupne aj odhaliť, dôležitosť a pozitívnu funkciu týchto individuálnych postojov, ktoré vyjadrujú dynamiku pohybu vzťahu človeka k svetu aj s jeho pozitívnym či negatívnym hodnotením. Azda i preto si musíme uvedomiť fakt, že narastajúca tendencia preferovania literárnej narácie vzťahu človeka a sveta nepochádza len z inšpirácie filozofie umením, ale i zo samotnej podstaty umeleckej reflexivity, ktorá poskytuje väčší priestor pre problematizáciu života, pluralitu spôsobov na rozprávanie o živote a o jeho hodnotách, o spôsoboch na komunikáciu či diskurzy a vedie k odmietaniu ich participácie pri hľadaní pravdy či sporu o pravdu.

Zároveň si treba uvedomiť fakt, že v súčasnom svete aj umenie podlieha procesom personalizácie a demokratizácie a v kultúrnych (národných, regionálnych, etnických) kontextoch narastá túžba ľudí umelecky tvoriť. Podľa Gillesa Lipovetského postmodernizmus neznamena len úpadok avantgardy, „ale zároveň

i rastúce množstvo rozsiahlych ohnísk umenia a úsilia o umenie. Bujnejú ochotnícke divadelné súbory, rockové skupiny, nadšenie pre fotografovanie a videokameru, zaujatie tancom, umeleckými remeslami, hrou na nejaký nástroj, písanie; tejto bulímii sa vyrovná len bulímia zameraná na športy a cestovanie.“ (Lipovetsky, 2001, s. 148) Tieto procesy súvisia so skutočnou demokratizáciou umeleckých praktík a so vznikom narcistickej osobnosti hladujúcej po sebavyjadrení, po tvorivosti, ktorá je sprevádzaná rozvíjaním dispozície nielen odkrývať existujúce hodnoty, ale vytvárať aj nové. Tvorba ako ľudský výkon prebieha podľa určitých zákonitostí a je zároveň aj odhaľovaním jej obsahu a významu v živote človeka. Súčasťou tejto dynamiky je „objav či obnovenie ´mravného zákona´, odkrytie či upevnenie ´mravnej perspektívy´. Ak v skutočnosti vidíme určitú hodnotu, t. j. ceníme si ju, obdivujeme a uctievať ju, získavame zároveň možnosť i príležitosť zmysluplnej služby, ktorá náš život naplňa a obohacuje, dáva mu vedomie dôstojnosti a ceny.“ (Mokrejš, 2002, s. 118-119) Mravnosť ako skutočný prejav životnej potreby človeka, tak nadobúda prostredníctvom literárnej optiky novú perspektívu „videnia“ skutočnosti a jej premeny.

Aj keď impulzy a podnety postmodernistov demystifikujú vznešené idey, odmietajú metanarácie a apriórne kánony, zároveň revidujú aj mravnú identitu človeka tým, že polemizujú o nich a ich záľuba v „dekonštrukcii“ sa potom javí ako znak nedostatku morálnej zodpovednosti. Rorty v týchto súvislostiach považuje filozofiu v dnešnej ironickejšej kultúre skôr len za dôležitý podnet na „hľadanie osobného zdokonalenia než nejaké spoločenské úlohy.“ (Rorty, 1993, s. 105) Jeho podozrievavosť sa prejavuje voči všeobecným ideám, ktoré vtesnávajú filozofiu do životných dilem a do odmietania úrovne abstrakcie, čo vedie k podobe takej filozofie morálky, ktorá má skôr formu historického (jazykového) rozprávania a stráca vnútorné zdroje i potrebu sebareflexie, ba i reflexie kultúry, čím nadobúda pragmatický charakter a rozmer – zotrvať pri takých otázkach, čo vyhovujú určitým poznávacím a zobrazovacím zámerom.

Napriek odmietaniu tradičnej predstavy o literárnom (románovom) diskurze ako o súvislom a totalizujúcom príbehu je myšlienka o „múdrosti románu“ (Milan Kundera) považovaná za produktívnu najmä preto, že literatúra bezprostrednejšie odhaľuje morálny svet a ním približuje problémy ľudskej prirodzenosti ako heslá z morálneho slovníka románov oveľa impulzívnejšie, ako je tomu pri filozofických pojmoch a vo filozofujúcich traktátoch. Z takého prístupu k textu vyžaruje inšpirácia k vnútornej potrebe žiť mravne i napriek tomu, aká je aktuálna norma a prax spoločenskej morálky. Mravný zreteľ tvorby je prežívaný ako akt oslobodenia individua, ktorý získava príležitosť rozhodovať o svojom živote.

Mravná dimenzia vo filozofii aj v literatúre prináša hodnotenie života, ale aj jeho aktuálny či aktualizovaný výraz v literatúre, čo je prejav jeho rozvoja, ktorý napokon dáva hlbšie a presnejšie porozumenie vlastnej totožnosti i možností na vnímania, charakter, na ochabnutia či úpadok. Vnútna totožnosť života

a tvorby je založená na platnosti sebauvedomenia a slobodného sebaurčenia, čím sa vymedzuje každá forma tvorby ako *tvorba mravná* (Mokrejš, 2002, s. 116). Postulát života i smrti je nielen dramatickým a jedinečným obsahom v príbehu, ktorý prostredníctvom literárnej fikcie môže podľahnúť ilúzii, ale je aj hodnota, ktorá v literatúre nepoukazuje len mimo seba, nemá utilitárnu povahu, ale odhaľuje identitu človeka prostredníctvom implicitného zmyslu.

Literatúra:

- EAGLETON, T. : Idea tragična. Sladké násilí. Brno: HOST 2004.
- ECO, U. – RORTY, R. – CULLER, J. – BROOKE-ROSEOVÁ, CH.: Interpretácia a nadinterpretácia. Bratislava: Archa 1995.
- ECO, U.: O literatúre. Praha: Argo 2004.
- JOHANIDES, J.: Súkromie, Bratislava: Slovenský spisovateľ 1971.
- JOHANIDES, J.: Podstata kameňolomu. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1965.
- JOHANIDES, J.: Nie. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1966.
- JOHANIDES, J.: Nepriznané vrany. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1978.
- JOHANIDES, J.: Balada o vkladnej knižke. 1. vyd. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1979.
- JOHANIDES, J.: Slony v Mauthausene. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1985.
- JOHANIDES, J.: Pochovávanie brata. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1987.
- JOHANIDES, J.: Najsmutnejšia oravská balada. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1988.
- JOHANIDES, J.: Previesť cez most. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1988.
- JOHANIDES, J.: Zločin plachej lesbičky. Holomráz. Bratislava: GENEZIS 1991.
- JOHANIDES, J.: Krik drozdov pred spaním. In: Autostrády potkanov. Bratislava: HEVI 1992.
- JOHANIDES, J.: Kríza identity. Slovenské pohľady, 109, 1993, 4.
- JOHANIDES, J.: Kocúr a zimný človek. Bratislava: HEVI 1994.
- JOHANIDES, J.: Trestajúci zločin. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1995.
- JOHANIDES, J.: Rembrant. (úryvok). In: Literárny týždenník, IX., 1996, 7.
- JURÍK, Ľ. Rozhovory o literatúre. Bratislava: Smena 1986.
- KOŠÍK, K.: Předpotopní úvahy. Praha: Torst 1997.
- KOUBA, P. (1990): Rozum jako morální fenomén. In: Reflexe, č. 4.
- LÉVINAS, E.: Etika a nekonečno. Praha: Oikúmené 1994.
- LIPOVETSKY, G.: Éra prázdnoty. Úvahy o súčasnom individualizmu. Praha: Prostor 2001.
- MAŤUGA, V. - JOHANIDES, J.: Som človek tradícií. Hovoríme s prozaikom Jánom Johanidesom. In: Literárny týždenník, II, 1997, 7 .
- MOKREJŠ, A.: Filosofie a život – život a umění. Praha: Triton 1995.
- MOKREJŠ, A.: Umění a k čemu? Praha: Triton 2002.
- NUSSBAUM, M.: Křehkost Dobra. Náhoda a etika v řecké tragédii a filosofii. Praha: Oikúmené 2003.
- TONDL, L.: Hodnocení a hodnoty. Praha: Filosofía 1999.